

Atsiliepiamai, recenzijos

Prisimenant T. R. Malthuso „Gyventojų dėsnį“ (veikalo išleidimo 200-osioms metinėms)

Gindra Kasnauskienė

docentė socialinių mokslų daktarė
Vilniaus universiteto Statistikos katedra
Saulėtekio al. 9, II rūmai, 2040 Vilnius
tel. (370 2) 77 94 27, faks. (370 2) 76 93 98,
el. p.: gindra.kasnauskiene@ef.vu.lt>

Įvadas

Tomo Roberto Malthuso (1766 02 17–1834 12 23) vardas iki šių dienų yra geriausiai žinomas gyventojų tyrimų srityje nuo to laiko, kai jis lygiai prieš 200 metų paskelbtoje knygoje „Gyventojų dėsnis“ gyvai išdėstė daugybę diskutuotinių klausimų ir dilemų.

Malthuso veikalo vertę ir svarbą geriau galima suvokti, prisiminus sklandžiusius laikmečio idėjas, tarp jų ir dvejopo požiūrio į gyventojus idėją.

Robertas Malthusas (jis labiau mėgo būti vadinamas šiuo vardu) gimė, praėjus šimtmečiui nuo *Džono Graunto* mokslinio darbo apie gyventojus publikavimo. Tačiau Malthusą sudomino ne politinių aritmetikų pradėta mokslinė empirinė demografija, o gyventojų ir ekonomikos santykiai. Politiniai aritmetikai, kaip ir merkantilistai, vertino gyventojus kaip ekonominį turtą. Toks požiūris į gyventojus buvo vadinamas *optimistiniu*. Malthusas vertino gyventojus atvirkščiai; jo vardas netgi tapo *pesimistinio požiūrio į gyventojus* sinonimu. Pesimistų nuomone, didelis ir

didėjantis gyventojų skaičius yra našta visuomenei ir vargo, skurdo bei kitų socialinių problemų priežastis.

Pesimistais galima pavadinti ir *Aristotelį* bei *Platoną*, kurie nepalaikė didelio gyventojų skaičiaus idėjos. Italų mokslininkas *G. Botero* dar XVI a. išreiškė idėjas, dėl kurių vėliau išgarsėjo Malthusas. Botero teigimu, žmonių reprodukcinė galia yra labai didelė, o pragyvenimo reikmenys (ypač maistas) riboti. Tokie ribojimai, Botero nuomone, stabdo gyventojų skaičiaus augimą, kuris dažniausiai pasireiškia mirtingumo lygio padidėjimu. Anglų mokslininkas *R. Hakluytas* XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje Anglijos karalienei Elžbietai I pareiškė, kad Anglijoje yra gyventojų skaičiaus perviršis, o per didelis žmonių skaičius yra daugelio šalies socialinių problemų priežastis. Garsus to meto anglų teisininkas *M. Hale* 1673 m. pažymėjo, kad vargingi žmonės dauginsis geometrine progresija, o gyventojų skaičių gali reguliuoti infekcijos, epidemijos, badas, karas, revoliucijos, potvyniai ir gaisrai. Šios idėjos vėliau tapo kertinėmis Malthuso darbuose.

T. R. Malthuso biografija. **Teorijos gimimas**

T. R. Malthusas gimė Anglijoje, De Rukerio miestelyje netoli Guildfordo, Anglijos vidutinės klasės aukštesniojo sluoksnio airių šeimoje. 1788 m. jis baigė Jėzuitų kolegiją Kembridže, vėliau šiam koleidže dirbo. 1789 m. jam buvo suteiktas dvasininko laipsnis. 1805–1834 m. laikotarpiu Malthusas dirbo istorijos ir politinės ekonomijos profesoriumi kolegijoje, kurią įkūrė Rytų Indijos bendrovė Hailybury.

Po šia trumpuote biografija slypi asmenybė, savo darbais sudrebinusi pasaulį. Čia kalbama apie garsųjį Malthuso darbą „Apybraižą apie gyventojų skaičiaus dėsni, kaip būsimosios visuomenės tobulinimo veiksnį“, trumpai „Gyventojų dėsni“ [8]. Šis darbas žymus tuo, kad jis buvo pirmoji koncentruota, apibendrinta hipotezė, kurią drąsiai galima vadinti teorija apie gyventojus, jų skaičiaus ir socialinių-ekonominių reiškinių ryšį. Jame iškeliamos problemos (skurdas, badas, nusikaltimai, nuodėmės), aiškinamos jų priežastys, siūlomi sprendimo būdai.

Kas paskatino Malthusą imtis atsakomybės parašyti kūrinį, griaunantį tuometinius įsitikinimus, pažiūras, nusistovėjusią tvarką?

Europoje XVIII a. buvo neramus. Nuslūgus revoliucijai Prancūzijoje, aistros persimetė į Angliją. Technikos pažanga daugelį paliko be darbo, daugėjo skurstančiųjų. Paprasti darbininkai brudėjo, nes egzistavo didžiulė turtinė diferenciacija. Daugelis visuomenės veikėjų žiūrėjo į tai labai nepalankiai, reago aršiai. Vienas iš tokių – prancūzas *Condorcetas*, dalyvavęs revoliucijoje, o vėliau, teroro viešpatavimo metais, buvo nuteistas myriop. Įkalintas jis parašė knygą „Žmonijos minties pažanga“, kurioje aprašė šviesios žmonijos ateities viziją be nusikalstamumo, neteisybės, nelygybės, ligų ir nelaimių.

Condorceto nuomone, tokia ateitis bus pasiekta natūraliu būdu, kai išstobulės žmonijų protai.

Panašios idėjos išryškėjo ir anglų filosofo utopisto *Viljamo Godwino* (1756–1836) darbuose. 1795 m. jis išleido veikalą „Samprotavimai apie politinį teisingumą ir jo įtaką moralei ir laimei“. Šioje knygoje V. Godwinas labai kritikavo dabartį, kur vyrauja skurdas. Jo manymu, vienintelė skurdo kaltininkė – valdžia. Godwinas siūlė anarchiją, tačiau komunizmo pamatu. Jo veikalas nebuvo toleruojama jokia privati nuosavybė, o visų žmonių lygybė buvo tos utopinės ateities pagrindas. Jis pabrėžė individo vertę ir atmetė bet kokias socialinių žmonių ryšių formas: įteisintas santuokas, organizuotas religines formas, formalųjį švietimą ir t. t.

Aristokratų salonuose tapo labai madinga diskutuoti apie pono Godwino bebaimes idėjas. Vienas iš tokių salonų buvo Malthusų namai. Jų šeimininkas ekscentriškasis aristokratas Danielis Malthusas mėgo diskusijas Godwino veikalo tema. Mokslininkas ir Ž. Ž. Rousseau idėjų šalininkas Danielis Malthusas nuoširdžiai palaikė šį utopinį darbą ir su malonumu apie jį šnekėjo. Geriausiai pašnekovu jis laikė savo sūnų Tomą Robertą Malthusą, kuris dažnai prieštaraudavo tėvo mintims ir visiškai nesutiko su Viljamo Godwino idėjomis. Jam pasaulis atrodė kitoks, ir, remdamasis ne tik gražiomis iliuzijomis, kaip tai darė Godwinas, o praeities ir dabarties faktais, Malthusas turėjo susidaręs visiškai kitokios – niūrios ir varganos ateities viziją. Kartą T. R. Malthusas savo mintis išdėstė popieriuje ir parodė jas tėvui. Taip jis manė įtikinsias senąjį Malthusą, kad Godwino teorija – tai tik gražios ir nerealaus svajonės. Ir jam pavyko. Tėvas taip susižavėjo sūnaus išmintimi, kad privertė šias mintis apibendrinti ir išleisti veikalą. Knygos pratarmėje Robertas Malthusas parašė: „Šita apybrai-

ža kilusi iš diskusijos su draugu apie P. Godwino apybraižą“. O tas draugas buvo jo tėvas [11]. Taigi taip į pasaulį atėjo didysis T. R. Malthuso darbas „Apybraiža apie gyventojų skaičiaus dėsni, kaip būsimosios visuomenės tobulinimo veiksnį“.

T. R. Malthuso teorijos esmė

Pirmasis Malthuso knygos leidimas pasirodė anonimiškai 1798 m. Veikalas buvo palyginti nedidelis (50 tūkst. žodžių), nes jame buvo išdėstyta tik pagrindinė idėja ir keli svarbiausi argumentai. Jie buvo pateikti kaip akivaizdūs, visiems suprantami dalykai. Knygoje nebuvo jokios skaitmeninės informacijos pagrindiniams teiginiams pagrįsti. Malthusas suprato, kad reikia rimtesnių ir detalesnių įrodymų, įskaitant tokių reiškinį kaip vėlyvosios santuokos, kūdikių mirtingumas, epidemijos ir badas, analizė. Jis atsižvelgė į kritines pastabas ir pasinaudojo sukaupta per keliones po Europą informacija. 1803 m. buvo publikuotas antrasis leidimas, apimtimi beveik keturis kartus viršijęs pirmąjį. Jame jau buvo nurodyta autorius pavardė. Antrasis ir paskesni keturi knygos leidimai buvo papildyti skyriais, kuriuose buvo aprašyti įvairių pasaulio dalių gyventojų skaičiaus didėjimo, o kartais ir mažėjimo atvejai, įskaitant informaciją apie Kinijos, Japonijos ir šalių, kurias jis aplankė, gyventojus¹. Jo argumentai buvo perrašyti vartojant akademinis terminus. Nepaisant šių papildymų, teorijos esmė išliko ta pati: Malthusas neigė utopistų idėją apie visuomenės ir žmonių problemų išsprendimo būdus.

Knyga iškart sudomindavo daugelį skaitytojų, nes jau įžangoje Malthusas iškėlė problemą, kuri buvo ypač aktuali tuo laikotarpiu, – žmonių gerovės stoką. Be to, ji buvo

parašyta ypatingu stiliumi – trumpais paragrafais, aštriais sakiniais, elegantiška maniera.

Malthusas teigė, kad, norint numatyti visuomenės sėkmę ateityje, prieš tai reikia gerai išsiaiškinti du klausimus: 1) kokios priežastys iki šiol trukdė žmonijai tobulėti ir jos laimei didėti; 2) kiek galima tikėti galimybė visiškai ar bent iš dalies panaikinti priežastis, trukdančias žmonijos sėkmei.

Malthusas sutiko, kad visuomenės institucijos nėra idealios ir yra kai kurių problemų priežastis, tačiau nurodė, kad egzistuoja daug svarbesnis problemų, su kuriomis susiduria žmonija, šaltinis – vadinamasis „gyventojų dėsni“.

Apybraižą galime suskirstyti į dvi dalis. Pirmoje dalyje Malthusas nurodė, kad *gyventojų skaičius* turi polinkį didėti *geometrine progresija*, tuo tarpu *žemės ūkio produktų skaičius* geba didėti tik *aritmetine progresija*. Ši teorijos dalis parodė visišką gyventojų skaičiaus ir egzistuoti būtinų gėrybių skaičiaus nesuderinimą. Antroje teorijos dalyje buvo nagrinėjami socialiniai ir ekonominiai šio nesuderinimo padariniai.

Malthusas atkreipė dėmesį į instinktą, būdingą ne tik žmogui, bet ir visam gyvajam pasauliui, t. y. į dauginimosi instinktą. Malthuso mąnymu, žmogaus reprodukcinė galia savaime neturi jokių ribų, lygiai kaip ir gyvūnų bei augalų reprodukcinė galia². Malthusas reprodukcinę žmogaus galią vertino kaip labai didelę. Jo nuomone, gyventojų skaičius gali padvigubėti per 25-erius metus, t. y. šitaip didėjantis skaičius linkęs augti geometrine progresija [1, 2, 4, 8, 16, 32, 64]. Dvidešimt penkerių metų laikotarpij Malthusas pasirinko remdamasis duomenimis apie JAV gyventojus; jose gyventojų skaičius jau kurį laiką didėjo geometrine progresija, maždaug 3 proc. metiniu prieaugio koeficientu.

¹ Šeštajame leidime (1826 m.) buvo jau 250 tūkst. žodžių

² Vėliau šias idėjas savo gyvūnų ir augalų tyrimams sėkmingai panaudojo Čarlzas Darvinas

Malthusas čia įžvelgė tragediją, nes greta žmonių skaičiaus didėjimo geometrine progresija buvo dar viena – maisto produktų daugėjimo progresija. Tik bėda ta, kad, anot Malthuso, ta progresija tėra aritmetinė (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7). Taigi išeity, kad po pirmojo amžiaus ketvirčio gyventojų ir būtinų egzistuoti produktų santykis būtų 2:2, po antrojo – 3:4, po trečiojo – 4:8, po ketvirtojo – 5:16, po penktojo – net 6:32 ir t. t. Malthusas apskaičiavo, kad po dviejų ir ketvirčio amžiaus gyventojų skaičiaus ir pragyvenimo reikmenų kiekio santykis bus 512:10; po trijų šimtmečių – 4096:13, o po dviejų tūkstančių metų skirtumas tarp šių dviejų dydžių negalės būti net apskaičiuotas. Pažvelgus į šiuos santykius, nesunkiai galima pastebėti, kad ilgainiui vis daugiau žmonių turėtų kęsti badą, nes atotrūkis tarp burnų skaičiaus ir maisto vis didėja. Taigi Malthuso žvilgsnis į ateitį buvo tikrai niūrus. Maža to, jis ir nesitikėjo, kad kada nors galės būti geriau, nes manė, kad dviejų nesuderinamų progresijų dėsningumas galioja visais laikais ir visomis įmanomomis sąlygomis, kuriomis gyvena ir toliau gyvena žmogus.

T. R. Malthusas savo teorijoje išdėstė tris dėsningumus, susijusius su gyventojų skaičiaus augimu:

- 1) gyventojai, esant būtinumui, apsiriboja egzistuoti reikalingomis gėrybėmis;
- 2) gyventojų skaičius nesulaikomai didėja, jeigu daugėja egzistuoti būtinų gėrybių ir jeigu tik to didėjimo nesulaiko kokie nors galingi veiksniai;
- 3) tie veiksniai stabdo didėjančių gyventojų skaičių egzistuoti būtinų priemonių trūkumu ir sukelia dorovinį susilaikymą, ydas ir vargus.

Taigi, pagal Malthusą, gyventojų skaičius taip ir didėtų geometrine progresija, jei nebūtų veiksnių, tą progresiją sujaukiančių. O veiksnių, gelbstinčių pasaulį nuo visiško prisipildymo, yra visur, kur tik gyvena nuolat be-

sidauginantys organizmai, o ypač žmonės. Malthusas išskyrė dvi veiksnių grupes: *įspėjamuosius* (prevencinius) ir *griaunamuosius*. Įspėjamieji veiksniai priklauso tik nuo žmogaus sprendimų. Žmogus gali tuoktis vėlai arba visai nesituokti, gali turėti mažai vaikų arba visai jų neturėti, jei nėra tikras, kad sugėbės juos išmaitinti. Žodžiu, tik žmogus pats gali apsispręsti, kaip planuos šeimą. Tačiau pats Malthusas suprato, kad šie veiksniai tik nežymiai stabdo gyventojų skaičiaus didėjimą. Daug efektyvesni yra griaunamieji veiksniai, kurie atsiranda, kai įspėjamieji veiksniai nebeturi įtakos stabdyti gyventojų skaičiaus augimą. Prie griaunamųjų veiksnių priskiriami tokie „žiaurūs“ veiksniai: skurdas, užterštas oras, įvairūs vargai, ligos, epidemijos, smurtas ir kiti, kurie neleidžia žmogui nugyventi viso gyvenimo ir sukelia priešlaikinę mirtį. Tačiau šie veiksniai jau visiškai nepriklauso nuo žmogaus valios. Šiuos procesus tvarko gamta, o žmogus yra bejėgis. Ir visiškai be reikalo žmogus bando kištis į šių veiksnių eigą, nes kai pati gamta įsipareigoja viską valdyti ir bausti kaltuosius, bet kokie bandymai iš jos rankų atimti skeptrą yra pats juokingiausias garbės troškimo požymis. Taigi tegul šis žmogus (t. y. vargšas, kuriam visuomenė nesuteikia galimybes gauti duonos savo darbo dėka) būna pasmerktas tai bausmei, kurią skyrė jam pati gamta už jo skurdą. Jam reikia įrodyti, kad gamtos įstatymai, kurie yra tie patys Dievo įstatymai, jį ir jo šeimą nuteisė kentėti, kad jis neturi jokios teisės į net mažiausią dalį bendro maisto ir kad jeigu jis ir jo šeima išvengė bado mirties, tai jie už tai skolingi, žinoma, tik kokiam dosniam mielaširdingam labdarininkui. Ne veltui Malthusas paminėjo Dievo vardą. Juk jis buvo dvasininkas. Šnekėdamas apie gamtos galią, jis, matyt, turėdavo omenyje Dievo galią. Tačiau tuo laikmečiu religinių dogmų daug kas atsisakė, todėl Malthusas, norėdamas savo min-

tis išdėstyti universaliai, Dievo vardą beveik visur keitė gamtos vardu.

„Badas, atrodo, yra paskutinis, pats baisiausias gamtos ginklas“ [8, p. 99], – sako Malthusas. Iš pradžių „leidžiama pasireikšti“ žmonių ydoms, smurtui. Ir tik tuomet, kai žmonijos ydos veikia per silpnai, „darbą“ pradeda gamta, pasiūsdama ligas, epidemijas, badą. Apibendrinant galima pasakyti, kad, anot Malthuso, visuomenės ydos ir blogybės saugo nuo dar didesnių blogybių, o svarbiausia – nuo pačios baisiausios mirties – bado mirties. Taip Malthusas įrodinėjo, kad pasaulis negali užsipildyti maksimaliai, nes, atsiradus žmonių pertekliui, didesnė pertekliaus dalis išmiršta arba visai negimsta.

Toliau panagrinėsime, kodėl Malthusas manė, kad neįmanoma turinė žmonių lygybė. Savo darbe Malthusas aprašė hipotetinę Didžiosios Britanijos salą, kurioje egzistuoja visiškai lygybė, nėra jokių blogybių, tokių kaip skurdas ir karai, žmonės nebeturi ydų (beje, šios hipotetinės salos modelis labai primena Godwino utopinės ateities modelį). Šios salos gyventojai gyvena apibrėžtame plote, kuris negali plėstis. Visi žmonės turi po lygų žemės plotą, o maisto, kad ir tik augalinių, turi tiek, kiek nori. Tačiau tokiomis idealiomis sąlygomis nėra jokių stabdžių gimdyti vaikus. Todėl gyventojų skaičius ima nenumaldomai didėti. Kadangi čia nėra nė vieno naikinamojo veiksnio, niekas nemiršta anksčiau laiko. Gyventojų vis daugėja. Tuo tarpu maisto produktų skaičius nespėja didėti tokiu tempu ir labai atsilieka. Ir kas gi atsitinka? Atsiranda badas, kova dėl būvio, taigi ir smurtas. Be abejo, tie, kurie stipresni kovoje dėl būvio, turės daugiau, o silpnesni kęs skurdą arba išnyks. Taigi, pagal Malthusą, graži harmonija, jei ir būtų pasiekta, tai tik labai trumpam laikotarpiui. Vėliau dėl žmonių instinkto daugintis ta harmonija vėl sunyktų, o vadžias į savo rankas vėl perimtų

rūšioji gamta, padedama žmonių ydų. Todėl lygybė yra neįmanoma ir net nereikalinga.

Keista, kad Malthusas, tikrai nebūdamas turtingas žmogus, vis dėlto gynė turtuolių interesus. Kaip minėta, jis buvo turtinges lygybės priešininkas ir nemanė, kad turtuoliai turėtų padėti skurstantiesiems: „...turčiai neturi galimybių duoti vargšams darbo ar užtikrinti prasimaitinimo šaltinių, todėl vargšai neturi teisės prašyti darbo ar prasimaitinimo (...), žmonės turi pirmiausiai kaltinti save dėl asmeninių kančių.“ [8, p. 65]. Žinoma, jeigu remtumėmės Malthuso teorija, tai matytume, kad jeigu turčiai remtų skurdžius, tai padėtis kažkiek panašėtų į lygybę, kurios padariniai mums jau žinomi iš pavyzdžio apie Didžiosios Britanijos salą.

Skurdžiais tampa tie, kurie neturi darbo. Tačiau dėl labai mažų atlyginimų ir darbininkai gali skursti, kaip, beje, ir buvo Anglijoje Malthuso laikais. Tačiau Malthusas ir tam randa paaiškinimą – mažas darbo užmokestis yra vėl tik dėl gyventojų pertekliaus. Jo nuomone, rinka, perpildyta darbininkų, ir aukštas darbo užmokestis kiekvienam darbuotojui – tai du visai nesuderinami dalykai. Todėl jeigu jau gimei vargšas, išgyvenai, nieko daugiau nepasiekei – tai nesisūsk, nes taip jau buvo lemta.

Ši Malthuso teorija, XVIII a. pabaigoje užgriuvusi pasaulį, sukėlusį sumaištį ir sugriuvusi gražias ateities vizijas, savaime suprantama, susilaukė įvairiausių vertinimų. Dauguma tų vertinimų buvo kraštutiniai: arba labai teigiami, arba visiškai priešiški, mėginantys paneigti visą teoriją.

T. R. Malthuso teorijos vertinimai

Išsakydamas savo mintis popieriuje, Malthusas, ko gero, nujautė, kad jo teorija sukels didesles aistras, tačiau turbūt nenuotokę, kad šis

kūrinys bus analizuojamas net iki šių dienų. Kiekvienas šioje teorijoje žiūrėdavo tai, kas jam buvo aktualu ar naudinga, dažniausiai priklausomai nuo politinių įsitikinimų. Tik nedaugelis autorių sugebėjo objektyviai vertinti teoriją, ieškoti joje tiek privalumų, tiek trūkumų. Nepaisant to, kad pirmasis Malthuso „Gyventojų dėsnio“ leidimas buvo anoniminis, autorystė buvo greit nustatyta. Pirmasis Malthusui parašė Godwinas, o vėliau Ricardo ir kiti garsūs to meto mokslininkai.

Malthusą užsipuolė to meto religiniai lyderiai, apkaltindami jį šventvagiškumu, ateizmu, amoralumu. Reikia pažymėti, kad Malthusas gana atvirai rašė apie aistrą ir ydas, o tai buvo visai nepriimtina to meto visuomenei.

Kiti kritikai, marksizmo šalininkai, atvirkščiai, nuolat primindavo, kad Malthusas buvo dvasininkas ir dažnai jį vadindavo šventiku Malthusu.

Praejus pusei amžiaus po Malthuso apybraižos išleidimo, tarp liberalų ekonomistų atsirado Malthuso priešininkų, kurie nelabai rasdami trūkumų, o gal net nuodugniai nesusipažinę su teorijos turiniu ir esme, atkakliai bruko statistinius Prancūzijos duomenis, pagal kuriuos šioje šalyje 1790 metais buvo 25 mln. gyventojų, o 1840 m. – tik 35 mln., nors, anot jų, pagal Malthusą, gyventojų skaičius 1840 m. turėjo būti jau 100 milijonų. Be to, jie užsiminė, kad, Malthuso teigimu, didėjant gyventojų skaičiui pragyvenimo reikmenų dalis vienam gyventojui mažėja. Tuo tarpu dabar (t. y. 1840 m.) Prancūzijoje žmonės gyvena daug geriau nei anksčiau. Tačiau tie gudragalviai ekonomistai nepastebėjo, o gal nenorėjo pastebėti, kad Malthusas nesaikė, jog šios progresijos būdingos realiam gyvenimui. Anaiptol, jis teigė, kad pasaulis negali pildytis iki begalybės, kad perteklius nuolat žūva arba negimsta. O kai dėl gyvenimo

pagerėjimo Prancūzijoje, tai galima pasakyti, jog nepadaugėjus gyventojų geometrine progresija, visai įmanoma, kad maisto produktų dalis, tenkanti vienam gyventojui, padidėtų. Juk Malthusas neneigė technologinių ar gamybos papročių tobulėjimo, be to, kad daliai gyventojų mirus ankstyva mirtimi ar net negimus neįmanoma pagaminti egzistuoti būtinų gėrybių lygiai tiek, kiek ir būtų pagaminta, jeigu žmonės sparčiai daugintųsi, o anksatyvų mirčių nebūtų. Taigi tokia Malthuso priešininkų kritika yra visiškai nepagrįsta.

Didžiausi Malthuso teorijos priešininkai buvo komunizmo šalininkai. Ko gero, nėra nė vienos Malthuso minties, su kuria jie sutiktų. Tai visiškai suprantama, nes ši teorija prieštaravo jų idėjoms apie šviesų rytojų, lygybę ir pan. Ypač aršiai Malthuso teoriją kritikavo K. Marksas, F. Engelsas, o vėliau ir V. Leninas. Ne visada kritikuodami jie pasižymėdavo taktu. K. Marksas, apibūdindamas Malthuso apybraižą, padarė išvadą, kad šis kūrinys „...savo pirmine forma yra ne kas kita, kaip mokinukiškai paviršutiniškas ir kunigiškai išpūstas Defo, sero Džeimso Stiuarto, Taunzendo, Franklino, Vuoleso ir t. t. plagijatas ir jame nėra nė vieno savarankiško teiginio“ [14, p. 72]. F. Engelsas Malthuso apybraižą pavadino „atviru buržuazijos karo paskelbimu proletariatui“ [3, p. 237]. Tokių ir panašių Markso, Engelso ir Lenino citatų daug tarybinių laikų autorių D. I. Valentėjaus, J. I. Rubino, A. P. Sudoplatovo ir kitų darbuose [13; 14; 15].

Tačiau ne visi Malthuso teoriją vertino taip priešiška. Po apybraižos pasirodymo jos idėjas praktiškai panaudojo daugybė demografų, ekonomistų, genetikų. Negana to, daugelis pažangių Vakarų Europos valstybių valdžių įterpė šią teoriją į valstybės valdymo principus. Tačiau tai dažniausiai buvo daroma gana aklaai, neišsigilinant į mokslinį ir praktinį pagrįstumą, taip pat nenagrinėjant ir nepaisant teorijos trūkumų.

Iš pirmo žvilgsnio Malthuso teorija atrodo nepriekaištingai logiška, juolab kad ji pagrįsta realiais pavyzdžiais, netgi tikrais faktais. Tik geriau išgilinus ir panagrinėjus galima pastebėti kai kurių netikslumų. Štai kad ir norėdamas įrodyti gyventojų skaičių didėjant geometrine progresija, Malthusas pasiūdo JAV pavyzdžiu. Tačiau juo Malthusas grindė tokį gyventojų skaičiaus didėjimą, nepateikdamas jokių konkrečių skaičiavimų, galinčių teoriškai šią progresiją pagrįsti. Pavarčius istorinius šaltinius galima pastebėti, kad JAV gyventojų skaičius tuo laikotarpiu didėjo tik todėl, kad XVIII a. čia plūstelėjo milžiniška imigrantų banga. Taigi tokio pavyzdžio tikrai neužtenka hipotezei apie gyventojų skaičiaus didėjimą geometrine progresija pagrįsti. Tam reikalingi sudėtingi skaičiavimai, kuriuose būtų atsižvelgiama į gyventojų sudėtį pagal lytį (juk gimdyti gali tik moterys), amžių (vaisingos yra tik 15–45 metų amžiaus moterys) ir pan.

Nagrinėdamas egzistuoti būtinų produktų skaičiaus didėjimą (aritmetine progresija), Malthusas turėjo galvoje labiau žemės ūkio produktus, o ne bendrąjį produktyvumą, kuris gali didėti sparčiu tempu nesvarbu, kad žemės plotai lieka tie patys, o žemės kokybė negali sparčiai gerėti. Spartų produktyvumo didėjimą gali lemti didžiulė technikos pažanga, taip pat gamybos papročių kitimas, tobulėjimas. Be to, negalima vien žemės ūkio produktais remiantis įrodinėti maisto kiekio didėjimo inertiškumo. Juk žmogus gyvas ne tik žemės ūkio produktais. Žmogus dar gali auginti naminius gyvulius, medžioti, žvejoti. Todėl, kaip minėta, reikia atsižvelgti į bendrojo produktyvumo didėjimą.

Nagrinėjant šių dviejų progresijų ryšį, Malthuso teigimu, gyventojų skaičiaus ir būtinų maisto produktų didėjimas yra tarpusavyje nesuderinami, ir būtinų egzistuoti produktų kiekio augimas per 25-erius metus la-

bai atsilieka nuo gyventojų skaičiaus didėjimo. Tačiau tiek maisto produktų, tiek gyventojų daugėja kasmet, t. y. gyventojų padvigubėjimas neužgriūva kaip lavina, o vyksta palaipsniui, nuosekliai. Todėl gyventojų skaičiui per metus padaugėjus tiek, kiek pagal Malthusą maksimaliai įmanoma, turbūt nereikėtų ypač didelių pastangų tiek pat padidinti produktyvumą pasitelkus įvairius patobulinimus. Taigi kažin ar net ir dėl tokio gyventojų skaičiaus ūgtelėjimo, kurį įsivaizdavo Malthusas, iškart ištiktų badas. Taip pat Malthusas nelabai atkreipė dėmesį į urbanizacijos lygio veiksnį. Juk savaime suprantama, kad kaime papildoma darbo jėga yra privalumas, o mieste papildoma burna – tai našta. Taigi kad ir koks geras pragyvenimo lygis būtų šalyje, gyventojų skaičiaus augimo tempui įtakos turės urbanizacijos lygis. Ypač tai būdinga mūsų laikais. Be to, savo apybraižoje Malthusas kiek perversino „aistros tarp lyčių“ vaidmenį. Dėl religinės nuostatos prieš gimstamumo kontrolę jis nenumatė technologinės gimstamumo reguliavimo pažangos (medikamentinių prieš nėštuminių priemonių).

Net ir dabar, praėjus dviem šimtmečiams nuo Malthuso apybraižos pasirodymo, jo teorija vis dar tebėra analizuojama ir cituojama³.

Tarkime, tokio dėmesio Malthusas tikrai nusipelnė. Jo teorija nebuvo teisinga praktiniu požiūriu, nebuvo tobula, faktiškai nei jo filosofinės, nei mokslinės pažiūros nebuvo naujos, tačiau Malthusas labai vaizdžiai perteikė savo mintis, aiškiai išdėstė principus ir tinkamai pagrindė juos faktais. Jis buvo pirmasis to laikmečio žmogus, sėkmingai suderinęs politinius komentarus ir statistinį pa-

³ Įdomu pažymėti, kad Malthuso gyventojų pažinimo nuopelnus 1936 m. teigiamai įvertino ir tuometinis Vytauto Didžiojo universiteto rektorius profesorius Vincas Čepinskis [1]

grįstumą. Galima pagrįstai teigti, kad ir šiandieną nėra tikrosios, tobulos, atitinkančios realybę, teorijos. Visi teiginiai apie gyventojus, jų skaičių, to skaičiaus ir socialinių ekonominių procesų ryšį rutuliojasi būtent iš Malthuso gyventojų teorijos. Visi teiginiai, atsiradę vėliau už Malthuso darbą, gimė, ko gero, šį veikalą analizuojant, kritikuojant, kai ką atmetant, kai ką priimant. Tačiau, kaip minėta, dar nieko konkretaus ir tikslaus nesukurta, nes „tikslūs gyventojų dėsniniai gali būti atrasti tik tada, kai mokslas paaiškina bendrusius ir pagrindinius visuomeninio gyvenimo dėsningumus, o tam paaiškinimui (...)

Literatūra

1. Čepinskis V. Gyventojų problema skaičiais ir kokybės atžvilgiu. Kaunas, 1936.
2. Чернишевский Н. Г. Избранные экономические произведения. Т. 3. Ч. 1. Москва, 1948.
3. Демографический энциклопедический словарь. Москва, 1985.
4. Heilbronneris R. Didieji ekonomistai. Vilnius, 1995.
5. James P. Population Malthus: His life and Times. Routledge and Kegan Paul. London, 1979.
6. Kasnauskienė G. Istorinė gyventojų pažinimo raida. Vilnius: VU, 1997.
7. Lotka A. J. Population Analysis in Population Theory and Policy // Ed. by J. J. Spengler and O. D. Duncan. New York: Free Press, 1956.

To commemorate the 200th anniversary of Thomas Robert Malthus book "An Essay on Population"

Summary

T. R. Malthus, still today best known name in the field of population, stated issues and dilemmas around which research and controversy have revolved since the first "Essay on Population" was published in 1798. In one sentence, the Malthusian principle is that population tends to grow until it presses against the means of subsistence. He was not the first to propound the theory that population tends to increase proportionately faster than the supply of food. But the style of essay and many evidences

neužtenka vieno žmogaus ar kartos darbo; šio rezultato galima pasiekti ne kitaip, kaip nuolat kaupiant duomenis, kuriuos teikia gyvenimas ir kaupia mokslas" [8, p. 43].

Apibendrinant darytina išvada, kad T. R. Malthus padėjo pagrindą, ant kurio žingsnis po žingsnio lipdoma tikroji tiesa, paaiškinanti, kodėl gyventojų skaičius būtent toks, kodėl jis kinta būtent taip, kodėl vieni turtingi, kiti – vargšai, ir kaip visa tai tarpusavyje susiję. Malthuso „Gyventojų dėsnis“ yra iki šiol nepraradęs aktualumo, kertinis demografijos mokslo makrolygio teorinis darbas.

8. Malthus T. R. An Essay on the Principle of Population. New York, 1960.
9. Милютин В. А. Избранные произведения ОГИЗ. Москва, 1946.
10. Martišius S. Prie demografijos ir statistikos mokslo ištakų // Statistikos departamento darbai 1997. Nr. 1. P. 3–5.
11. Petersen W. Malthus. Cambridge, 1979.
12. Simpkins D. W. Malthus in Dictionary of Scientific Biography. Vol. IX. New York: Scribners, 1972. P. 69–71.
13. Судоплатов А. П. Демографические концепции. Москва, 1974.
14. Валентей Д. И. Теория и политика народонаселения. Москва, 1967.
15. Валентей Д. И. Основы теории народонаселения. Москва, 1986.
16. Winch D. Malthus. Oxford, 1987.

presented in the latest five editions undoubtedly contributed to the impact of the work on a community. There were not only the observation of tendencies but also reference to the bad structure of society and unfavourable distribution of wealth. Malthus has been widely read, but he has also been widely misquoted. The most important Malthus achievement was to show that population studies can be examined and analysed empirically and discussed on a rational basis.

[teikta 1998 m. gegužės mėn.]